

JARMILA BEDNAŘÍKOVÁ*

NĚKOLIK POZNÁMEK K POZDNÍ ANTICE Z HLEDISKA BOHATSTVÍ A CHUDOBY

Abstract: The essay attempts to show, with help of several characteristic examples, the role of rich and privileged people in the Later Roman Empire in the West, in the areas of tax politics, urban life and conditions of life for people in rural areas (coloni).

In the Later Roman Empire, there existed poverty and discrimination against small producers, the state was growing poor but the social strata of large farmers and renters was growing, and they were still disposing of a great wealth. This situation had been critically analysed already by their contemporaries. Speculators appeared as they tend to in critical conditions of general distress. Sometimes, the rich were, often pointlessly, embittering the lives of the poor. This stands in contrast to the law, where examples of helping the poor were not exceptional. In the fight between the state and large landowners, however, the state was not always the winner.

Many a cruel feature of the late ancient life could have mitigated if the rich were willing to restrain themselves, be more thoughtful of the poor; it means behaviour to which the state, in all its economical preoccupation and difficulties with barbarians, was able to neither break down or alleviate.

„Slovo ‚chudí‘ vzbuzuje v bohatých zemích to, co vzbuzoval u starých Římanů výkřik: ‚Barbaři!‘. Zmatek, paniku. Horempádem stavěli hradby a vysílali vojska na hranice, aby je střežili. My děláme totéž, i když jiným způsobem. Dějiny nám však říkají, že je to všechno k ničemu.“¹

Právě citovaný autor knihy „Chudoba“ RANIERO CANTALAMESSA spojuje spolu dva časově sice vzdálené, ale příčinně dosti blízce spojitě jevy. Chudoba, primitivnější a prostší způsob života postavený do konfrontace s vyspělou, přepychu přivyklou civilizací, mohou vyvolat nedozírné násled-

* Adresa autorky: PhDr. Jarmila Bednaříková, CSc., Ústav klasických studií, FF MU, Arna Nováka 1, 66088 Brno, tel. (05) 41121384

1 R. CANTALAMESSA, Chudoba, Kostelní Vydří 1995, str. 8.

ky, jak se to stalo při střetnutí římského a barbarského světa v době velkého stěhování národů.

Barbaři, útočící na pozdně římské impérium, toužili po přepychu a civilizačních vymoženostech římského impéria, tak jako dnešní obyvatelé chudých zemí usilují o podíl na blahobytu těch hospodářsky vyspělejších. Ze zpráv pozdně antických autorů známe však také opačný proces. Útěky některých obyvatel římské říše na území patřící barbarům. Římský stát nebyl v oné době jen státem lákavého luxusu a civilizace, které si i sami barbaři vážili. Byl státem velkých, mnohdy drastických změn a zároveň zoufalé snahy o udržení navyklého antického způsobu života, státem tradiční pýchy i nových nadějí; a rovněž zemí utiskovaných chudých.

Starověk žil v podstatě s představou vyššího kosmického řádu, jehož odrazem mají být lidská a morální pravidla i zákony.² Jestliže tento řád a „mos“ ani „ius“, užijeme-li latinských právních termínů, nestály ve vzájemném protikladu, nemělo se v něm nacházet ani svědomí jedince a lidská společnost. Starověké lidstvo se neobávalo narušení řádu ve chvílích, kdy končila vláda některé dynastie nebo dokonce došlo k pádu celé říše, ale tehdy, když docházelo k bezpráví. Pravidelné rituální očisty (u Římanů „lustrum“) měly udržovat dobrý poměr lidského kolektivu vůči bohům jakožto garantům světové harmonie.

V udržování tohoto řádu lidskými silami měly štedrost a zmírňování chudoby významné místo už v nejstarších obdobích starověku a v prostředí tzv. staroorientálních despocií.³

Antické státy se ve svých klasických obdobích problému chudoby věnovaly v rámci poměru občan – stát, protože zajištění alespoň skromné obživy občana patřilo k povinnostem antických „poleis“ či „civitates“. Část péče o chudé ovšem stát přenášel na bedra soukromých osob – v římské říši postupem času hlavně na představitele městských samospráv. S procesem šíření křesťanství na území římského impéria brala významnou část péče o chudé na sebe církve, jak o tom bude ještě řeč.

Přes všechny uvedené skutečnosti rozdíl mezi bohatými a chudými existovaly již od nejranějších římských dějin (archeologická svědectví o zřetelné majetkové diferenciaci máme již z druhé preurbánní fáze římského synoikismu – cca 700 až 575 př. Kr.)⁴, zakládala se na nich první nám známá ústava zvaná serviovská (vznik nejspíše ke konci 6., anebo v 1. pol. 5. stol. př. Kr.), byly jednou z nejvýznamnějších příčin krize římského republikánského zřízení,

2 Srov. P. VERNANT, *Počátky řeckého myšlení*, Praha 1993, str. 39; 54; 80n a 84.

3 Srov. např. F. LEXA, *Obecné mravní nauky staroegyptské I-III*, Praha 1926, 1928 a 1929; *Nauka Ptahhotepova IX P 7/5; XXII P 11/1-4; XXXV P 14/12-15/6; XIX P 9/13-10/5; XX P 10/5-8; Nauka písáře Ani: XXIX 7/3-10; XXXVII 8/12n; Insingrův papyrus: 15, v. 10n a 21n; ibid., 31, v. 16; 16, v. 4n.*

4 E. GJERSTAD, *Innenpolitische und militärische Organisation in frühromischer Zeit*, in: *Aufstieg und Niedergang der römischer Welt I/1*, Berlin – New York 1972, str. 139.

prohlubovaly se za císařství a působily nemalé problémy i slábnoucí římské říši v čase pozdní antiky.

Účelem následující stati je věnovat se některým vybraným otázkám pozdně antické historie, na něž existuje poměrně stereotypní pohled, vytvářený opakováním v učebnicích a souborných, nespecializovaných historických publikacích, z nich potom především těm, které se týkají vzájemných vztahů mezi pozdně římským státem, bohatými a chudými.

Jednou z nejdůležitějších metodologických otázek při zkoumání pozdní antiky je úvaha, zda se skutečně jedná o „úpadkové období“ nebo o dobu sice krizovou, nelehkou, ale nabitou novým vývojem, jenž krizi antického světa nakonec překonává. Jednu z odpovědí můžeme najít i ve výsledcích dlouhé polemiky o tom, zda v období mezi antikou a středověkem převládají procesy kontinuity či zlomu, v níž se většina moderních badatelů vyslovila ve prospěch kontinuity.⁵ Postupně v tomto období slíí „středověkotvorné procesy“, římská kultura ovlivňuje široký okruh barbarských etnik. Rozměňuje se přitom a hrubne – ale tak tomu bylo i s klasickou řeckou kulturou v období helénismu, epochy, jejíž význam pro vývoj lidské civilizace dnes nikdo nepopírá. Je také nutno se ptát, zda se může hovořit o úpadku tam, kde se vytváří zcela nová sociální kvalita, odlišná od předchozí.

Stížnosti na morálku Římanů (Ammianus, Salvianus) jsou v pozdní antice velmi ostré. Ale s morálkou svých současníků nebyli už ve 2. stol. př. Kr. spokojeni Cato Starší či historik Polybios a v 1. stol. př. Kr. kritika způsobu života a chování Římanů velmi zesílila (viz např. Sallustius, Livius, některé pasáže u Cicerona). Císař Octavianus Augustus byl nucen usilovat o morální obnovu společnosti.

Pozdní antika bývá někdy také chápána jako věk bez naděje. Je pravda, že v souvislosti se slábnutím římské říše a rostoucím barbarským nebezpečím souvisejí některé představy o brzkém konci světa, o ztělesnění apokalyptických národů Gog a Magog v Gótech a Hunech,⁶ zároveň to však byl také věk velkých úkolů a nových nadějí. Impérium dostalo nové poslání šířit evangelium k nejzazším národům, jeho zbožní a spravedliví křesťanští vládcové měli připravovat cestu vítězství obce Boží.⁷ Radostné očekávání brzkého konce římského státu jako poslední ze čtyř světových říší najdeme u prvotních římských křesťanů. V pozdní antice se jejich víra v trvání říše naopak upevnila.⁸ Současníci vyslovovali sice občas pocit, že římský svět se řítí do zkázy,⁹

5 Viz např. přehledy teorií o pozdní antice in: J. VOGT, *Der Niedergang Roms*, Zürich 1965; *Wege der Forschung* 269 (ed. K. CHRIST), Darmstadt 1970; L. VÁRADY, *Die Auflösung des Altertums*, Budapest 1978.

6 Srov. např. Ambros. *De fide* II 135; C. SCHNEIDER, *Geistesgeschichte der christlichen Antike*, München 1970, str. 277.

7 Srov. o Eusebiovi z Kaisareie in: V. ŠMELHAUS, *Řecká patrologie*, Praha 1972, str. 107n; *Oros. Hist. adv. pag. VII 41, 8*; *Aug. De civ. Dei V 24*.

8 *Oros. Hist. adv. pag. VII 43, 10–15*.

9 Hieron. *Ep. LX 16, 3*.

s opravdovým zánikem římské civilizace však zřejmě nikdo z nich vážně nepočítal a Řím zůstával posvátným symbolem pro pohanské i křesťanské obyvatele impéria.¹⁰

Barbaři též pozdně antický stát hodnotili značně vysoko, toužili po přibuzenství s římskými císařskými rody, po římských titulech a úřadech.¹¹ Jen vizigótský král Athaulf (410–415) zamýšlel prý „Romanii“ nahradit „Gothii“, ale tohoto úmyslu se pro nižší civilizační úroveň Gótů vzdal.¹² Ostrogótský král Theoderich Veliký (471–526) byl velmi pyšný na to, že umí a chce vládnout „more Romanorum“ a nařizoval svým Germánům, aby napodobovali Římany, nikoli napoak.¹³ Vandalové prý toužili „slávu římského jména zamlžovat“.¹⁴

Římská říše měla v pozdní době své existence pro barbary stále neobyčejnou přitažlivost. Její materiální statky si přitom barbaři dovedli již velmi dobře přisvojovat, takže to, co až do doby franského krále Karla Velikého bránilo barbarským králům přijmout titul západořímského císaře, muselo spočívat v úctě k Římany vybudované civilizaci.

Úpadek politické svobody římských občanů také samozřejmě nezačíná až se vznikem římského císařského absolutismu – dominátu (od r. 284 po Kr.). Jeho počátky musíme hledat už nejméně v období zavedení profesionálního žoldnéřského vojska C. Mariem, protože v antických městských státech se práva občanů pevně vázala na povinnosti a vojenská povinnost byla nejdůležitější z nich.¹⁵ Nejsou zde ani počátky dělení svobodných na privilegované „honestiores“ a nepriviligované „humiliores“, jež bychom našli už v díle „Institutiones“ právníka Gaia ze 2. stol. po Kr. V pozdní antice dochází k jistému zlepšení postavení otroků (hrají v něm roli zejména důvody hospodářské). Nepochybně zde však početně velmi sílí vrstva obyvatel, které bychom nazvali polosvobodnými, závislými. Její růst je jedním z nejvýznačnějších projevů feudalizace římského státu.

Podívejme se nyní blíže na postavení některých vrstev obyvatelstva, které pozdně římský stát, jak se říká, utlačoval.

10 Srov. : Marcellinus Comes VII 2, ad. a. 454, Chron. min. II, str. 86; Namat. Návrat do Říma, in: F. STIEBITZ, Římská lyrika, str. 424; Auson. Ordo XX v. 39; polemika, v níž se tolik vyznamenali Aurelius Augustinus, Paulus Orosius či pohanský historik Zósimos, vznikla právě po dobytí Říma Vizigóty r. 410.

11 Můžeme uvést např. případ vandalského krále Geisericha (429 – 477), který si kvůli získání starší dcery císaře Valentiniána III. způsobil nepřátelství na život a na smrt s Vizigóty (Merobaud. Carm. I 7n; tentýž, Paneg. II, 27nn; Jord. Get. 184); případ hunského Attily (434/35–453), který velmi toužil po titulu římského magistra utriusque militiae (Priskos EL, frg. 8, FHG IV, str. 90) ; pro franského krále Chlodvíka (481–511), zakladatele franského státu, bylo poctou udělení pouhého suffektního konsulátu v r. 508 (Greg. Tur. HF II 38); vizigótský král Rekkesvind se honosil příjmením „Flavius“, které v pozdní antice označovalo osoby ve službách římských císařů, ještě v 7. stol. (vládl v letech 649–672).

12 Oros. Hist. adv. pag. VII 43, 5n.

13 Exc. Vales. XII 61; Agnellus, Chron. min. I, str. 321; Cass. Var. III. 16; V 14; Jord. Rom. 349.

14 Victor. Vit. Hist. pers. II 62 (5. stol.).

15 Viz např.: J. BEDNAŘÍKOVÁ, Občanská společnost v antickém Římě, in: Duchovní svět občanské společnosti, Brno 1996, str. 79.

Otázka vysokých daní a daňového útisku obyvatelstva

Na tento nešvar si stěžovali již sami antičtí autoři a v teoriích o pádu říše západořímské věnují otázce daní velkou pozornost i historikové moderní.¹⁶ Současník poměrů, křesťanský historik Paulus Orosius¹⁷ rozhorleně píše: „... ut inveniantur iam inter eos (scil. Visigothos) quidam Romani, qui malint inter barbaros pauperem libertatem, quam inter Romanos tributariam sollicitudinem sustinere. . .“. Podobné rozhořčení projevuje i jiný křesťanský spisovatel Salvianus z Massilie, který se stejně tak jako Orosius zmiňuje i o útlacích římského obyvatelstva na území osídlená barbary.¹⁸ U tohoto autora, který se sociální situací pozdně římského impéria zabývá do hloubky, najdeme ovšem zmínky také o jiných vinících daňového útisku, než byl stát, jeho byrokracie a armáda.

Stát prominul svým přímým daňovým poplatníkům nedoplatky jejich zemědělské daně. Bohatí vlastníci ovšem už totéž neučinili pro drobné nájemce své půdy.¹⁹ Vláda se snažila situaci daňových poplatníků ulehčit, ale úlevy využili převážně velkostatkáři,^{19a} ti, jejichž hospodářské postavení zdaleka nebylo tak tísnivé jako v případě drobných rolníků – pachtýřů. Roční příjem velkostatkářské rodiny činil podle historika Olympiodóra²⁰ – nepočítaje v to cenu neprodané úrody, ponechané pro vlastní potřebu – v prvních desetiletích 5. Stol. po Kr. např. 10, v jiných případech 15, někdy i 40 kentenariů zlata, přičemž 1 kentenarion je jednotka, obnášející 100 římských liber, tj. 32,7 kg zlata. V přibližném přepočtu na tehdejší římský nominál solidus je 40 kentenariů více než 1/4 miliónu solidů.²¹ Členové velkostatkářských rodin si podle citovaného Olympiodóra místa mohli dovolit skutečně vysoké výdaje. Např. syn známého vzdělance a literáta pohanského smýšlení Q. Aurelia Symmachia utratil v době své praetury, která v té době byla povinným břemenem osob senátorského stavu, 20 kentenariů (jeho rodina byla považována za středně bohatou), jiný praetor, z bohatší rodiny, utratil za sedmi-denní praetorské hry v Římě dokonce dvojnásobek. K běžné roční potřebě nenáročné rodiny stačilo přitom zhruba 4–5 solidů.²²

16 Zvláště ji vyzvedávají např. S. DILL, M. I. ROSTOVCEV, N. H. BAYNES, A. E. R. BOAK, A. H. M. JONES, L. VÁRADY.

17 Oros. Hist. adv. pag. VII 41, 7; srov. i: Isidorus, Hist. Goth. ad a. 447, Chron. min. II, str. 247.

18 Salvian. De gub. Dei V 17–23; 37n; líčení bezstarostného života bývalého římského občana u barbarů a jeho stížnosti na poměry ve východořímském státě viz též u Priska, EL frg. 8, FGH IV, str. 86n.

19 Nov. Val. I z r. 438 nebo XIII z r. 445; Salvian. De gub. Dei V 35; zákon Nov. Val. I 3 z r. 450 Salvianus, který své dílo psal ve 40. letech 5. stol., zřejmě již na mysl neměl.

19a Úloha drobných svobodných rolníků v hospodářství římského impéria nebývá pro tuto dobu považována za nijak podstatnou.

20 Olympiod. frg. 44, FGH IV, str. 67.

21 Srov. i: E. Stein, Geschichte des spätrömischen Reiches Bd. I, str. 504, pozn. 5.

22 Srov. A. H. M. JONES, The History of the Later Roman Empire vol. 1, Oxford 1964, str. 447 n.

Podle Salvianova svědectví se očekávalo, že velkostatkáři přenesou daňové úlevy, které poskytl stát, i do vrstev svých pachtýřů. Místo toho se však na úkor říše, těžce v té době hledající finanční zdroje na své nejnnutnější výdaje, např. na boje s útočícími barbary, velkovlastníci půdy tím, že poplatky závislých rolníků nesnížili, vlastně bezostyšně obohatili. Přitom se nedá říci, že by jejich daňové zatížení bylo přílišné. Zákon císaře Valentiniana III. z r. 445 (Nov. Val. XIII) nám umožňuje zjistit, že předtím, než bylo kvůli škodám, způsobeným Vandaly v severoafrických provinciích Numidii a Mauretanii Sitifensis, kterých se zákon týká, nutno snížit daně vlastníků půdy na 1/8 původní sumy, platili všichni vlastníci v Numidii ročně necelých 11 kentenariů zlata, v Mauretanii Sitifensis necelých 6 kentenariů. Daně ze dvou hospodářsky dosti významných provincií nedosahovaly tedy ani ročního soukromého zisku jednoho středně bohatého velkostatkáře. (Citované Olympiodorovy údaje o výnosech statků se týkají Itálie).

Navíc mnozí z velkostatkářů, a to právě ti nejmocnější a nejbohatší, poživali různých daňových privilegií. V r. 440, kdy hrozil Itálii vandalský útok, se Valentinianus III. pokusil všechna privilegia bohatých vlastníků zrušit, podle E. STEINA však neúspěšně.²³ Bohatí se nechtěli svých finančních výhod vzdát ani v době svrchovaného ohrožení státu. Ostatně potvrzuje nám to i Salvianus²⁴, který se případně ptá: „A jaké je to . . . šílenství nebo slepota, věřit, že mohou obstát soukromé majetky, zatímco stát je chudý a ožebračen?“ Potvrzuje to i další novela Valentiniana III. z r. 444,²⁵ která se téměř prosebným tónem obrací na vysoko postavené osobnosti římského státu, aby místo požadovaných rekrutů odvedly jisté nevelké peněžní sumy (podle svého postavení 10, 30 nebo 90 solidů), protože státní pokladna nestačí na výdaje, které jí hrozí. Příjmy celé západořímské říše činily přitom kolem poloviny 5. stol. podle E. STEINA²⁶ jen asi jeden a půl miliónu solidů. Tuto sumu můžeme srovnat s výdaji římského východu na jedinou válečnou výpravu proti Vandalům. Stála 9 miliónů solidů.²⁷

Při velkých stížnostech na daňový útlak měla státní pokladna římského Západu většinou nouzi. Dá se to jistě vysvětlit tím, že právě na jeho území vznikaly velké enklávy, které tvořilo osídlení nezdaněných barbarských foederátů, tím, že válečné ohrožení zde bylo větší než na Východě. Nemalou roli v tom nepochybně však měla i skutečnost, kterou před našima očima odhaluje Salvianus či jiný odvážný kritik poměrů, tentokrát Východoříman, konstantinopolský patriarcha Jóannes Chrysostomos, jenž v jednom ze svých kázání mj. řekl, že velkostatkáři jednají se svými kolóny tak, že vypadají krutější než barbaři.²⁸

23 Nov. Val. IV z r. 440; E. STEIN, o. c., str. 505n.

24 Salvian. De gub. Dei I 11.

25 Nov. Val. VI 3 z r. 444.

26 E. STEIN, Histoire du bas empire, Paris – Brusel 1959, str. 510.

27 Ibid. str. 531.

28 Srov. W. DURANT, Das Zeitalter des Glaubens, Bern 1952, str. 82.

Na vinu bezohledných boháčů, kteří za každých okolností upřednostňovali své zájmy, poukazoval např. opět již E. STEIN.²⁹ M. I. ROSTOVCEV³⁰ obviňuje z úpadku římského státu mj. chudnutí jedněch a bohatnutí druhých. A. H. M. JONES pak v jedné ze svých prací³¹ vysvětluje velmi logicky a pravděpodobně vzrůst daňového útlaku v pozdní antice tím, že zde žila silná vrstva rentiérů, takže bezprostřední výrobci se vlastně dostávali pod dvojitý tlak, s čímž souhlasí i L. VÁRADY.³² Z bohatství, které bezprostřední výrobce vytvářel, se totiž musil nyní uživit nejen on sám a stát, ale právě i rentiér.

Stát se přitom snažil nezákonnému obohacování se jednotlivců bránit. Měl orgány, vymáhající daňové nedoplatky (*exactores, discussores*). Snažil se zasahovat proti nepoctivým obchodníkům,³³ ale i proti svým nepoctivým *discussorům*.³⁴ Nepohrdal svými chudými a nedíval se na ně jako na obyvatele, kteří jsou vinni tím, že se o sebe nedokázali dostatečně postarat. V r. 451 byl vydán zákon, podle něhož stát vykoupil děti svobodných chudých, které byly prodány do otroctví za velké neúrody a hladu v Itálii.³⁵ Navrhovatel tohoto zákona, vojevůdce Aëtius, který měl v r. 451 na starosti vrcholící přípravu na válku s Attilou, jež na jaře tohoto roku také propukla a mohla znamenat zánik celé římské říše, může být podle mého směle nazván soucitnou autoritou. Chybou pozdně římského státu však bylo, že nedokázal dostatečně zakročit proti majetkovým privilegiím bohatých.³⁶ Ta měla velký podíl na chudobě státní pokladny, finančním ruinování měst, na daňovém útisku drobných výrobců. Mnoho zel mohlo být zmírněno, kdyby se tito mocní a bohatí dokázali uskrovnit sami.

Potíže s nimi měla ovšem i církev, která v pozdně antickém období přejímala péči o chudé obyvatelstvo tam, kde síly římského státu již nestačily, a hlavně v okrajových oblastech, kde se pod údery barbarů římská civilní i vojenská státní správa rozpadala. Pramen *Vita sancti Severini* vypráví o nouzi obyvatel severního Norika ve 2. pol. 5. stol. Jednoho roku zde panoval zvláště velký hlad, přičemž bohatá vdova *Procula* zadržovala z důvodů spekulace své zásoby obilí. Čekala, kdy je bude moci rozprodat co nejdražší, ale světec *Severinus* ji k prodání zásob hladovějícím přece jen dokázal přimět. Stát přitom ani v této chvíli své obyvatele neopustil — po řece *Innu* pluly čluny naložené obilím, které však za zimy uvízly v ledu.³⁷

29 E. STEIN, o. c. 1928, str. 503–515.

30 M. I. ROSTOVCEV, *The Social and Economic History of the Roman Empire*, Oxford 1926 (citováno podle knihy L. VÁRADYHO, *Die Auflösung des Altertums*, Budapest 1978, str. 55n.)

31 A. H. M. JONES, *Over-Taxation and the Decline of the Roman Empire*, *Antiquity* 1959, č. 3, str. 39–49.

32 L. VÁRADY, o. c., str. 62.

33 *Srov. Ammian. XXVII 9,10.*

34 *CTh. X 26, 1 a 2 z let 369 a 400; Nov Val. I 3 z r. 450.*

35 *Nov. Val. XXXIII z r. 451.*

36 *Srov. i Pristos EL frg. 8, FHG IV, str. 87.*

37 *Eugipp. Vita s. Severini III 1–3.*

Situace pozdně antických měst

Je známo, že typickou sociální jednotkou života antické společnosti bylo město, zatímco rustikální civilizace je typická pro středověk. Osud antické civilizace byl tedy s osudem měst úzce spojen. Známo je také to, že v podstatě progresivní, feudalizační změny, probíhající na pozdně římských venkovských velkostatech, měly na ekonomiku měst velmi negativní vliv. Všechny tyto vývojové faktory zde však není možno rozebírat. Zaměříme se opět pouze na skutečnost, zda v prokazatelném úpadku pozdně antických měst najdeme jako působící faktor i neschopnost bohatých a privilegovaných uskrovnit se ve prospěch celku.

Tehdejší římská města představovala samosprávné jednotky, jejichž správu a správu venkovského okolí, tvořícího městský katastr, zajišťovali členové městských rad, v pozdní antice zvaní kuriálové. Byli to neplacení správní úředníci, stáli tedy mimo státní byrokracií a velmi nadlehčovali celkové břemeno daní. Sami však byli v době dominátu (po provedení Diocletianovy daňové reformy, která začíná v r. 297) státu zodpovědni za odvod všech daní z vlastního městského teritoria. Tradičně se tvrdí, že povinnost doplatit státní pokladně to, co měšťtí „exactores“ nevybrali, kuriály ruinovala a tím přispívala k celkovému chudnutí měst a úpadku městské výroby. A. H. M. JONES³⁸ však píše, že skutečně bohatým kuriálům to potíže nepůsobilo. Neštěstím bylo, že členové městských rad rozkládali břemeno nedoplatků rovnoměrně, bohatí kuriálové nechtěli platit více než chudí a chudší mohli být touto cestou skutečně úplně zničeni.

Pozdně římský stát se snažil udržet fungující život svých měst a jedním z prostředků, které k tomu použil, bylo i postupné připoutání kuriálů k jejich povinnostem, které proběhlo ve 4. stol.³⁹ Příslušné zákony však ukazují, že zcela sociálně uzavřeným stavem se kuriálové nestali. Pro chudší byl jejich „ordo“ propustný směrem dolů — pokud se zadlužili tak, že ztratili majetek a jejich majetkový census přestal odpovídat požadavkům na stav kuriálů kladeným. Bohatým kynula možnost uniknout kuriálním povinnostem dosažením míst vyšších císařských úředníků či vstupem do senátorského stavu. Zákazy v tomto smyslu byly často odvolávány a nikdy se plně neprosadily. Jestliže však bohatí unikali směrem „výše“, chudší kuriálové na povinnosti k městům a státu nestačili. Jak mohly chudé kurie např. ze svých prostředků udržovat hradby, jichž bylo v době ustavičných barbarských vpádů na území impéria tak svrchované potřeba?

Metlou měst byly také tzv. exempte půdy z městského katastru. Měli na ně na základě císařských zákonů nárok vysocí státní úředníci či vojenští velitelé a také příslušníci kléru. Tyto osoby nemusely za půdu pronajatou z jejího katastru obci odvádět daně. Zvláště za vlády synů Constantina I. takováto privilegia městům velmi uškodila.⁴⁰ I v tomto případě tedy od povinností

38 A. H. M. JONES, o. c. 1964, vol. 2, str. 751.

39 Srov. k tomu zákony v CTh XIV 1.

40 Srov. např. J. ČEŠKA, Ekonomický boj venkova s městem v 1. století římského dominátu,

vůči státu či městu unikali hlavně bohatí, kteří se pak svá privilegia snažili udržet bez ohledu na horšící se hospodářskou situaci měst i celého římského státu. Hodno pozornosti je zde rovněž to, že stát, snažící se upevnit svou pozici privilegováním určité menšiny obyvatelstva, o kterou by se opíral, tím koneckonců své postavení vážně podkopával.

Stát, velkovlastníci a polosvobodní lidé na venkově

K polosvobodným zde z občanů impéria patřili zejména kolóni, osoby pod patrociniem a prekaristé. Daňové zájmy státu, pokud se neměly nepříjemně dotknout zájmů velkostatkářů, latifundistů, si v r. 332 vyžádaly připsání většiny kolónů k daňovému censu velkovlastníků.⁴¹ Tím začalo velmi podstatné omezování svobody drobných zemědělců. Problematika polosvobodných v pozdní antice je neobyčejně složitá. Využijme zde z ní alespoň jedné stránky, té, která opět ukazuje zápas mezi státem a mocnými, bohatými soukromníky.

Zákony kolónům postupně na celém území římského impéria, i tam, kde původně r. 332 k daňovému censu velkostatku připsání nebyli, zakázaly opustit půdu, kterou si pronajali a na níž pracovali. O tom, jaký poměr k nim velkovlastníci měli jakožto k daňovým poplatníkům, jsme se již zmínili. K omezení svobody kolónů však patřily mj. i potíže při uzavírání sňatků. Kolón či kolónka byli ke statku připoutáni dědičně, v případě, že tedy sňatek uzavřeli dva kolóni z různých statků, objevoval se problém s dělením dětí. Jejich páni si s ním zřejmě moc starostí nedělali a rodiny kolónů prostě roztrhávali, ačkoliv v r. 325 takové jednání zákon zakázal i vůči rodinám zcela nesvobodných otroků,⁴² jejichž manželství jinak samozřejmě ochrany římského práva nepožívalo. Constantinus I. proti této zvůli vystoupil, podobný postup se mu zdál nesnesitelný.⁴³ Problém měl být řešen dost jednoduše – výměnou celých kolónských rodin, ale tím se zřejmě velkovlastníci nechťeli zatěžovat. Zákazy „trhání rodin“ se totiž opakují dál,⁴⁴ až konečně císař Iustinianus I. vyřešil věc opět v neprospěch nepřivilegovaných: Sňatky kolónů z dvou různých statků prostě zakázal.⁴⁵

Uvedené příklady snad postačí, abychom si z nich udělali alespoň částečný obrázek o tom, jak mnoho v životě pozdně římského státu ovlivňovali nebo mohli ovlivnit bohatí. Stát lavíroval mezi svým nejvlastnějším posláním (dbát

Sborník historický 12, Praha 1964, str. 169–203, speciálně str. 200; tentýž, Die politische Zwiespalt in den römischen Städte in der Mitte des 4. Jhr. u. Z., Sonderdruck aus der Neue Beiträge zur Geschichte der alten Welt Bd. II, Römisches Reich, Berlin 1965, str. 223–229, speciálně str. 224.

41 CTh. V 17, 1, r. 332; kolóni, kteří by se pokusili o útek, měli pracovat v poutech jako otroci.

42 CTh II, 25,1; do r. 325 datováno O. SEECKEM, Regesten der Kaiser und Päpste für die Jahre 311 bis 476 n. Chr., Stuttgart 1919, str. 174.

43 CJ III 38, 11, r. 334.

44 Srov. např. Nov Val. XXXI z r. 451 a XXXIV z r. 452.

45 Nov. Iust. 157, r. 542.

prospěchu všech obyvatel), na které ani v této době zcela nezapomněl, a zájmy privilegovaných. Není třeba si dělat iluze, že by snad celý chod dějin vypadal jinak, kdyby se pozdně římstí boháči dokázali uskrovnit dobrovolně. Určitě by se však v mnohém dalo utrpění, jež s sebou doba přechodu mezi antikou a středověkem přinášela, zmírnit. Na závěr je třeba dodat, že problematika vztahů mezi pozdně římským státem a jeho bohatými a chudými obyvateli je široká a velmi náročná. Tato stať se jí mohla dotknout pouze v některých bodech a ve stručnosti. Je též míněna hlavně jako podnět k novým diskusím na toto téma. Ke studiím, jež by se – ve větším rozsahu samozřejmě spíše na stránkách periodik specializovaných na historii – pokusily řešit otázku, do jaké míry a jakým způsobem se neskromnost a nenasytná touha po zvětšování osobního bohatství podílely na historických procesech velkého významu, jakými byly např. právě změny, probíhající na půdě pozdně římského impéria.